

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

**ЄВРЕЙСЬКА ЕТНІЧНА ГРОМАДА ПІВДНЯ УКРАЇНИ
1920-1930-Х РР.**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 13-431 групи

Спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітньо-професійної програми

«014 Середня освіта (Історія)»

Дем'янова Юлія Сергіївна

Керівник: к.і.н., доцент Цибуленко Л. О.

Рецензент: к.і.н., доцент Форостян А.Ф

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ... ..	6
1.1. Історіографія	6
1.2. Історія виникнення осередків євреїв на Півдні Україні.....	10
РОЗДІЛ 2. ЄВРЕЙСЬКА ЕТНІЧНА ГРОМАДА ПІВДНЯ УКРАЇНИ 1920-1930-Х РОКІВ
2.1. Динаміка осілості єврейського народу в південних регіонах України 20-30-х років ХХ с.....	16
2.2. Утворення єврейських національних рад та районів на Півдня України.....	20
2.3 Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України у 1920 – 1930 рр	25
2.4 Єврейська громадська ініціатива у 20-х рр. ХХ ст.....	31
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.....	37
3.1 Культурно-освітні заклади єврейського населення.....	37
3.2 Мовний та культурний простір єврейської громад.....	44
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50

ВСТУП

Актуальність дослідження. Єврейське населення впливає на історичний розвиток Півдня України як його складник уже майже дві тисячі років. Представники даного народу посідають важливе місце в історії південної України. Дослідження історії та ходу розвитку інститутів життя єврейської етнічної громади має свої своєрідні властивості, що презентують важливі проблеми історії української держави.

Дослідження розвитку єврейської меншини на Півдні України особливо важливо як для історичної самосвідомості самого єврейського народу, так і для більш тотального розкриття питань міжнаціональних взаємин і культурного взаємодіяння євреїв та інших народів.

Таким чином, дослідження, обумовлено висвітленням проблем у соціально-економічному, політичному та культурному житті єврейського населення на Півдні України у 20-30-х роках ХХ ст.

Об'єктом дослідження є етнонаціональний розвиток Півдня України.

Предметом дослідження є єврейська етнічна громада Півдня України у 1920- 1930-х роках.

Мета роботи полягає у комплексному визначенні основних тенденцій розвитку у соціально-економічному, політичному та культурному житті єврейської громади на південній території України.

Для досягнення визначеної мети необхідно було розв'язати наступні **завдання**:

1) проаналізувати історію передумов виникнення єврейських осередків на Півдні України;

2) охарактеризувати суспільно-політичний та економічний розвиток єврейського населення у 20-30-х роках ХХ ст.;

3) дослідити розвиток освіти та культури єврейського населення Півдня України.

Територіальні межі охоплюють територію південно-західного підрегіону Півдня України (Одеська, Миколаївська та Херсонська області). Цей підрегіон відзначається перебуванням більшості районів означених областей у межах однієї Херсонської губернії, згодом у межах Миколаївської (до 1922 р.) та Одеської губерній (до 1925 р.), пізніше однойменних округів, а згодом й Одеської області (з 1932 по 1937 рр.).

Хронологічні межі охоплюють період з початку 1920-х років до другої половини 1930-х років. Нижньою межею дослідження є 1920-ті рр., коли закладалися засади нової радянської політичної системи та відбувалась інтеграція єврейської етнічної громади до неї. Верхня межа обумовлена згортанням компартійними органами політики коренізації, ліквідацією єврейських громадських об'єднань та репресіями проти активних учасників єврейського громадського руху.

Методологічні засади роботи становлять принципи історизму, об'єктивності та системності.

У процесі проведеного дослідження нами були використані такі **методи**: загальнонаукові (класифікації, типологізації, описовий, структурно-системний), спеціальні наукові (історичний, хронологічний, порівняльний, проблемно-тематичний, ретроспективний).

Джерельну базу дослідження складають у більшості архівні матеріали, періодичні видання та документи. Архівні матеріали стосуються єврейської громади на Півдні України, її динаміки осілості, соціально-економічного і політичного розвитку, а також громадської ініціативи. Документи, дають можливість бачити компартійну лінію, щодо національних меншин, а особливо до єврейського населення,

ілюструють процес розвитку культури, найбільше піднесення культурно-освітньої справи єврейського населення. Періодичне видання також давало можливість прослідкувати стан розвитку освіти, її розквіт, а вже пізніше проаналізувати ліквідацію радянською владою культурно-освітніх закладів єврейської громади.

Практична цінність дослідження полягає у тому, що воно сприяє поглибленню теоретико-методичних основ дослідження з питань форми державно-владного впливу на єврейський рух початку ХХ століття. Також є можливість подальшого використання матеріалів студентами для узагальнення під час роботи над лекційними та практичними заняттями, викладачами як опорного матеріалу для своїх доповідей, виступів, конференцій, проведення відповідних занять та позакласних заходів.

Апробація результатів дипломної роботи. За темою дослідження написана стаття «Утворення єврейських національних рад та районів на Півдні України у 1920-1930-х рр.», яка буде опублікована на ІV Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Проблеми регіональної історії України».

Структура курсової роботи має такий вигляд: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел. Загальна кількість сторінок– 55.

РОЗДІЛ 1

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

1.1. Історіографія проблеми

В історичному минулому євреї Півдня України у 20-30 роках займають особливе місце. У такий досить короткий термін часу здійснено всеосяжні зміни у всіх сферах життя єврейського населення, яке змінило їх економічний та політичний розвиток. Імперська російська, а потім і радянська історична наука, що займалася вивченням діяльності єврейського населення, не надала підстав для умовної періодизації історіографічного дискурсу, адже не лишала ніякої індивідуальної та колективної монографії, бодай досліджувала деякі єврейські громадські об'єднання.

Хід історіографічного осмислення справи піднесення громадської ініціативи єврейського населення Півдня України у другій половині XIX- першій третині XX ст. починався ще тоді ж – на порубіжні століть. Але, на нашу думку, ці роботи необхідно віднести до документальних[10, с.411]. Вони переважно являють собою оглядово звітні матеріали і не є науковими дослідженнями. Деякі праці носять науковий характер, зокрема праці досить відомого історика І.В. Галанта, що присвячені історії єврейської громади в південних українських губерніях. Інші, не менш відомі видання - праці Гершон-Баданеса, І.П. Кельберіна, В.Я. Менделина, С.Я. Яновського - присвячуються вирішенню певних проблем у житті тогочасного єврейського суспільств[50, с.84].

Дослідження, що стосувалися історії єврейської громади, а також громадських єврейських інститутів, були проімперські і антисемітські видання. До цих робіт слід віднести працю А. Ельце «Єврейське питання і націоналізація кредиту»[32, с.164]. У автора чітко виражене негативне ставлення до єврейських ощадно-позичкових кас як конкурента російських кредитних спілок. Автор значну увагу надає антиросійській діяльності єврейської кооперації, котра, на думку автора, направлена на економічне закабалення росіян.

Одними із перших робіт, що стосувалися погромів єврейського населення, ролі громадськості у подоланні цього явища з'явилися у 1920-1930-х роках. Автори таких робіт брали участь у зібранні матеріалу. Багато книжок побачили світ за кордонами Радянського Союзу після вимушеної еміграції своїх авторів на початку 1920-х років[9, с.28].

Роботи, написані радянськими істориками 1920-х років – І. Сосикою, А. Марголісом, А. Юдицького та іншими, мали вузький аналіз, спрямований на соціально-класову інтерпретацію історичного ходу[7, с.83]. Проблеми зародження і розвитку єврейського кооперативного руху 1920-х років, висвітлено у роботах В. Клеймана, Р. Марковича, З. Наумова. Визначною та однією з перших праць, що була опублікована та мала узагальнюючий характер, присвячена дослідженню єврейського кооперативного руху - збірка статей за редакцією Л. Зака[46, с.66].

У 1920-1930-х роках написано праці, присвячені антирелігійній діяльності компартійних органів, робота яких була направлена супроти юдейських громад південної України. Для праць, що були опубліковані протягом 1920-1930-х років, властивою була їхня соціально-економічна направленість, котра відповідала програмним засадам компартійної влади з реалізації соціалістичного будівництва у галузі промисловості та сільського господарства. Підсумком історіографічного відрізка

зазначених років була дисертаційна робота Л. Зінгера[30, с.70]. Цій публікації, як і більшості інших того часу, було притаманне звеличення національної політики Сталіна та партійного керівництва того часу.

У книзі В.К. Гури «Сіонізм проти соціалізму і національно-визвольного руху» аналізується історія сіоністського руху, розвиток якого припав на 1917-20-ті рр. [25, с.255]. Автор, використовуючи радянські ідеологічні штампи, характеризує основні сіоністські партії та громадські організації, що функціонували на території радянських республік. Окремі сюжети роботи присвячено діяльності молодіжних сіоністських громадських об'єднань.

Сучасна українська та російська історіографія історії єврейського громадського руху 60-х рр. XIX – 30-х рр. XX ст. почала формуватися одразу після розпаду СРСР. Їй притаманні деідеологізація, методологічний плюралізм, розмаїття проблемно-теоретичних напрямів, використання розсекречених документів і матеріалів колишніх компартійних та карально-репресивних органів. У контексті історії етноменшин України розглядає у своїх публікаціях історію єврейської громади Ю.В. Котляр [38, с.55]. Дослідник визначив основні причини, що призвели до появи єврейських повстанських загонів та загонів самооборони. Окремі сюжети його спільної з І.С. Міроновою монографії присвячено участі єврейських закордонних філантропічних організацій у програмах допомоги постраждалим від голоду 1921-1923 років. Ю.В. Котляр наголошує на тому, що єврейські філантропічні товариства надавали допомогу не тільки представникам власного етносу, але й іншим національним групам, постраждалим від голоду. Автор наводить велику кількість архівних документально-статистичних даних. Є у його дослідженнях і матеріали, присвячені єврейській сільськогосподарській кооперації та діяльності ТЗЕТу [9, с.37].

Пошуком нових методологічних підходів до вивчення історії українського єврейства можна вважати роботи О. Філановського, Т.М. Шершуна, А.В. Гедьо, Ю.Р. Остроушко, О. Безарова, В.В. Щукіна, Л.Д. Якубової [44, с.245]. До праць, де діяльність єврейських громадських об'єднань висвітлюється у контексті загальноісторичних процесів розвитку українського єврейства, слід віднести ґрунтовні монографії Ф.Я. Ступака, Ю.І. Гузенка В. Гончарова, В.О. Яшина, В.С. Орлянського, О.В. Козерода.

Питаннями історії єврейської громади України займалися В.М. Даниленко, Ю.І. Шаповал [51, с.85].

Вагомими науковими працями, що стосуються історії євреїв на Півдні України, являються також і видання робітників установ, що обслуговували населення національних меншин (Центральний комітет національних меншин, окружні бюро національних меншин). У даних роботах розбиралися питання здійснення політики коренізації в Україні [24, с.101]. 1920-ті рр. були періодом умовної теоретико-методологічної строкатості історичних досліджень, завзятої розбудови дисциплінарних краєзнавчих і історичних студій, що знайшло своє вираження у виготовленні ряду науково-дослідних установ та структур, подібних Інституту єврейської культури, котрий був створений у 1929 р. [25, с.314] Однак, передбачуваного бурхливого піднесення історичних досліджень у цьому напрямку не сталося. Таким чином, література 1920-х рр. включає вагомий реальний матеріал, що у тотальних властивостях ілюструє стан, у якому знаходилися національні меншини.

Книги, брошури, статті, дисертації, присвячені висвітленню історії найчисельнішої етнічної групи Півдня України 1920–30-х років, становлять найбільшу групу спеціальних досліджень. Роботи таких дослідників, як О. Найман, Я. Хонігсман, В. Кабузан і В. Наулко присвячено саме єврейській національній меншині. [32, с.168]. Автори,

спираючись на історичні джерела доводять, що трагічна доля єврейської меншості спричинена встановленням системи тоталітарного режиму у 1930-х роках та ідеологізацією суспільства.

Отже, історія єврейської національної меншини Півдня України у 20-30-х рр. ХХ ст. показана численними монографічними і публіцистичними працями у літературі. У той же період відсутнє комплексне дослідження, де було б розглянуто ряд назрілих проблем історії євреїв південної України у період тоталітарної доби. Таке питання досліджувалося лише фрагментарно.

1.2. Історія заселення євреями Півдня України

До найстаріших та найбільш багатих у культурному сенсі громад світу належить єврейська спільнота України. Протягом багатовікової історії саме звідси виходили визначальні імпульси для розвитку єврейської релігії та культури. Приміром, історія хасидизму чи сіонізму недопустима без вкладу українських євреїв [38, с.134].

Розовик О.Д. пише: «на початку 1920-х років в УРСР мешкало 1,554 млн. осіб єврейської національності. Переважна більшість з них – 1,2 млн. осіб проживала у великих, середніх і малих містечках республіки, а решта – 352 тис. – у сільській місцевості Чернігівської, Київської, Волинської і Подільської губерній. Протягом 1921-1924 рр. губернські переселенські комісії провели реєстрацію безземельного і малоземельного єврейського населення республіки і виявили, що таких жителів є майже 50 тис. сімей або 260 тис. осіб. Зокрема, у 1924 р. виявили бажання переїхати на південь України, тобто у степову зону республіки, 15,6 тис. сімей (74 тис. осіб). Серед них робітників – 2167, службовців – 1604, кустарів – 3339, дрібних торговців – 2462, селян-землеробів – 1196, безробітних – 773 особи, решта – інші соціальні групи населення.»[40, с.110]

Переселення європейських євреїв в Україну здійснювалося через Польщу з Західної Європи в той період, коли Польща загарбала собі Західну та Правобережну Україну. Хід еміграції тривав приблизно 4 століття, з XV по XVIII та здійснювався в декілька етапів. Венгер Н. зазначає: «У 1804 році царський уряд розширив права єврейства, скасувавши, зокрема, закон Польського сейму 1778 року, який забороняв євреям займатися торгівлею та ремісництвом».[7, с.85]. Саме тоді вони отримали можливість і були зараховані до станів міщан, купців, а згодом й землевласників.

В результаті такого законодавства було утворено великі єврейські громади у містах, а потім – землеробські колонії, які почали будуватися на основах традиційних громад – кигили та усталені принципи громадського самоуправління – кагалу. Єврейські відокремлені квартали, які називалися «гетто» фігурували у великих містах. У XIX столітті в Україні виникла територія щільних єврейських поселень у Російській імперії [18, с.129].

У перші роки, коли було встановлено радянську владу, в Україні нараховувалось близько сотні єврейських шкіл, синагог, ремісничих училищ, друкувалися єврейські газети, книги, журнали. Тільки в Одесі існували два єврейські інститути. Активно розвивалися єврейські колгоспи, кабінети єврейської культури. Чечель Б. зазначає: «У 1920-х роках в Україні мешкало близько 2 млн. євреїв, напередодні Другої світової війни – до 3 млн»[47, с.144]. Велика частина євреїв, які проживали на території України загинула в часи нацистської окупації (Голокост). Повоєнна ситуація відзначалося радянською політикою антисемітизму.

Термін «українські євреї» зустріти в історичній літературі можна доволі рідко. «Його понятійний масштаб перебивають терміни «польські євреї», «російські євреї», «австрійські євреї», «литовські

(тобто з литовського королівства) євреї». Інші терміни вирізняють його субетноси – «галицькі євреї», «євреї Покуття», «євреї Поділля», «євреї Волині», «євреї Юга Росії», «євреї західних районів Росії» – пише Мосяков В. [32, с.169]. Причину останнього – пов'язують з різними історичними долями окремих українських територій долі єврейського населення цих земель.

Українське єврейство та його культура мала свій авторитет в Європі ще в Середньовіччя. Також в XII ст. єврейські вчені, які мешкали Англії консультувалися та радилися з мудрецами з Чернігова, а в XV ст. у єврейській громаді був популярний вислів: «З Києва йде світло Тори (Закону)» [26, с.40].

Наприкінці XVII на початку XX ст. на території України виникло вчення хасидизм, воно розповсюдило роль святості на відверті молитовні контактування з Богом на переміну постійному глибокому опрацюванню деталей вчення Тори – з розуму до серця й акцентувало на тому, що відчувати себе щасливим – це обов'язок єврея. Довгий час поняття «хасидизм» не сприймали на інших тернах, але згодом йому вдалося охопити значну частину єврейської громади.

Центр єврейської «святої праці» книгодрукування – з'явився в Україні. Спочатку Жовква, а потім Львів слугував як постачальник релігійних видань для південної та всієї східної території Європи, аж до 1939 р. Наприкінці XVIII- перша половина XX ст., на Волині та на Поділлі – діяло почергово 33 єврейські друкарні, створювалися та видавалися десятки хасидських книг, які містили посилення також на народні мудрощі «мужиків» (українців). Пізніше тут почала робити певні кроки і історична єврейська наука, спершу на сторінках «Киевской старины», а тоді в роботах Єврейської історико-археографічної комісії – в УРСР у двадцятих роках XX ст. В середині XIX та на поч. XX ст., зокрема в Одесі почали формуватися перші на території Росії періодичні

єврейські видавництва та видання («Разсвет», «Сіон»)[50, с.86]. Уже тут будувалися й різні варіації світської єврейської освіти.

Зауважимо, що єврейське населення почало стихійно переселятися на південні частини УРСР вже у 1921 році, щороку євреї самовільно переїжджали в південні округи– до 1,5 тис. сімей на рік. Наприклад, тільки в Одеську округу щорічно прибувало – 1-1,2 тис. єврейських родин. Збільшувалась й площа , яку вони заселяли. Одні сім'ї прибували сюди, щоб залишитися на постійному місці проживання і вести свою господарську роботу, в інших мета прибування у південні райони була заради наживи. Саме такі євреї вимагали у місцевої влади, щоб їм виділили родючі землі для створення свого господарства і їм вдавалося отримувати такі угіддя, площа яких становила 10-15 дес. Проте ці «євреї-переселенці» продавали свої ділянки щойно прибувшим переселенцям і переїжджали потім на постійне місце проживання у міста, а не засновували власні господарства[39, с.58]. Щоб хоч трохи призупинити це «переселення» на південну частину України, і захоплення ліпших земель, щоб в подальшому їх перепродати й надати такому руху організованого режиму, уже у листопаді 1925р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) і ЦК Нацменшин УРСР ухвалили постанову «Про можливість переходу єврейського населення до землеробства». Головна ідея такого документу полягала у загальному залученню бажаного єврейського, як сільського, так і міського населення до землеробства і намагалися сприяти переїзду безземельних селян-євреїв з лісостепових і поліських округів на південь України[39, с.59].

На виконання такої постанови, єврейському населенню УРСР на заселення південних районах республіки було виділено 144,8 тис. десятин орних земель, не враховувалися площі під випаси худоби та створення в селах ставків, посадок на полях захисних лісосмуг, а також

будівництво доріг тощо. Такі території були виділені в Одеській, Херсонській, Миколаївській, Криворізькій, Катеринославській окрузі. Так кожна переселенська сім'я змогла отримати по 10-12 дес. орних земель та 900 карбованців допомоги держави, щоб збудувати житло, господарські приміщення і закупівлю сільгоспреманинту. (На середину 1920-х рр. 1 крб. прирівнюється 5 долларам США або 2,5 фунтів стерлінгів). Існували пільгові умови для переселенців виділялися матеріали для будівництва. Окрім допомоги, яку надавала держава, переселенню єврейської громади надавали фінансування ОЗЕТ (Общество землеустройства еврейских трудящихся), ЕКО (Jewish Colonization Association) та Агро-Джойнт (American Jewish Joint Distribution Committee). Так у 1926 р. ЕКО допомогла 300 єврейським сім'ям на облаштування їхніх господарств у Запорізькій окрузі 527 тис. крб., у 1927 р. 600 сімей Запорізької і Маріупольської округ отримали понад 1 млн. крб., 1928 р. 1900 сімей Запорізької округи – 500 тис. крб. «Всього впродовж 1927-1930 рр. ЕКО надала допомогу єврейським переселенцям на суму 2842100 крб. Ці кошти були спрямовані на будівництво нових господарств, організацію соціально-побутової і культурної сфер у новостворених єврейських селах та хуторах» – повідомляє Розовик О.Д. [39, с.58].

Матеріальну підтримку євреям-переселянцям надавали також і місцеві кооперативні, профспілкові та громадські організації. Наприклад, Херсонський союз сільськогосподарських кооперативів, допомагаючи прибулим у свою округу єврейським переселенцям, надав суму 34 тис. крб. [9, с.28].

У 1926 р. у ВУЦВК і РНК УРСР було ухвалено десятирічну програму про переселення безземельного і малоземельного селянства України у Всесоюзні колонізаційні та республіканські фонди. У цій програмі планувалося переселити на південь республіки впродовж 1926-

1929-х років – 13 700 сімей єврейської громади. Визначали і термін для їх переїзду: «у 1927 р. – 4,2 тис., 1928 р. – 4,5 тис., 1929 р. – 5 тис. сімей. До початку 1928 р. в південні округи республіки планово переселилося 9,8 тис. єврейських сімей та 1,5 тис. родин самовільно переїхали до своїх родичів та знайомих». – відмічає Розовик О.Д. [39, с.58].

Таким чином, план про переселення єврейського населення на південь України який ухвалили у 1926 році фактично був виконаний. Та в переселенських комісіях лісостепових і поліських округ УРСР залишалось ще 10 тис. заяв від єврейських родин з проханням надати їм землі, щоб поселитися на території Півдня України. А тому у 1929 р. РНК УРСР було прийнято новий план про переселення євреїв у колонізаційний республіканський фонд у 1929-1930 рр. Так, як земельні ресурси Півдня УРСР були вже достатньо вичерпані на той час, то у 1929-1930 роках було переселено всього 2 тис. родин, до Криму переселено 5 тис. сімей, у Сибір та Бірбіджан і Казахстан – 3 тис. сімей. [39, с.59]

Отже, за час 1920-х – першої половини 1930-х років, з лісостепових і поліських губерній-округів-областей на південну територію України, не враховуючи самовільну міграцію, планово до сільської місцевості прибуло 15,9 тис. єврейських сімей (95,4 тис. осіб). Ці родини змогли заснувати 162 великих і малих нових національних сіл. Загальна чисельність таких родин зросла у регіоні до 186 одиниць. Окрім того, євреї-переселенці заснували десятки невеличких хуторів, в яких могли розміститися 15-20 родин. В існуючі хутори та невеличкі села доселялося також багато єврейських сімей. Саме ці «євреї-переселенці» внесли значний, помітний вклад для розвитку сільського господарства та промисловості південного регіону України.

РОЗДІЛ 2

ЄВРЕЙСЬКЕ ЕТНІЧНА ГРОМАДА ПІВДНЯ УКРАЇНИ 1920-1930-Х РОКІВ

2.1. Динаміка осілости єврейського народу в південних регіонах України 20-30-х років ХХ ст.

У 1920-1930 роках на території України та Криму проживало майже 2 млн. євреїв, [16, с.118]. У цей період існувала така категорія як «лінія осілости». Єврейське населення містечок 20-30-х років ХХ століття в основному було зайняте в дрібному ремісництві та торгівлі. Всього невеликий відсоток містечкового єврейського населення було зайнятим у сільськогосподарському підприємстві. Зайнятість у сільському господарстві приносила євреям незначні доходи. Та все ж не звертаючи увагу на малоприбутковість даної справи, це був шанс вислизнути з малорозвиненого містечка [3, с. 199].

Існувала думка використати заняття сільського господарства і переселитися на південноукраїнські землі для зміни свого соціального статусу. Тільки потрапивши до нової категорії, єврейські переселенці повільно залишали поселення і переселялись до промислових губернських міст. Там у них вже відбувалося повернення до своїх традиційних занять торгівлею та ремеслом. Поволі в містах Південної України – Одесі, Миколаєві, Херсоні сформувались багаточисленні єврейські общини [40, с. 110].

Станом на 1 вересня 1925 року чисельність єврейського населення міст Півдня України виглядала наступним чином: Катеринослав – 50 237 ос., Запоріжжя – 10 755 ос., Зінов'ївськ – 18 871 ос., Миколаїв – 21 573 ос., Одеса – 130 041 ос., Первомайск – 8 173 ос., Херсон – 13 659 ос. [12, с. 75]

У квітні 1924 року відбулося створення Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК та її підрозділів на місцях, вже тоді із створенням у квітні 1924 р. Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК та її підрозділів на місцях (окрбюро нацмен) відчутно підсилилась увага радянської влади і багатоманітних відомств до проблем господарчого та культурного обслуговування єврейської громади. Ось так в ті роки виглядали основні напрямки економічної роботи ЦКНМ щодо єврейського населення [11, с. 33]:

а) притягнення єврейських працівників до землеробства методом організації їх переселення на землі із державного фонду;

б) залучити єврейське населення у галузі великого промислового виробництва та на будівництво;

в) піднесення кустарно-промислового виробництва;

г) створити для єврейської молоді систему закладів професійного навчання;

д) залучити до рішення господарських проблем, усіляких суспільних організацій, в тому числі і закордонних, особливо в ділі переселення євреїв на землю.

Визначною особливістю розвитку робітничого класу України, найбільше в південному її районі, було те, що в її контингенті велику питому вагу займали представники різних національних меншостей, в тому числі і євреїв.

У процентному відношенні єврейські робітники займали третє місце, а в кустарно-ремісничій промисловості – друге. У 1925 р. для кустарів і ремісників було встановлено виразні пільги, які допомагали об'єднатися останнім в кооперативи та товариства. В подальшому часі вже половина кустарів-євреїв Миколаєва були членами створеного товариства «Кустар» [33, с. 468]. Своєрідним був національний склад утвореного в Запоріжжі товариства кустарів. Із 511 його учасників євреї

становили 51% [33, с. 468]. Із 5355 членів одеського «Кустсоюзу» 3 979, або 74,1%, були євреї [33, с. 468].

Створювались різноманітні організації, покликані сприяти покращанню соціально-побутових умов єврейських кустарів і ремісників. У м. Дніпропетровськ вело свою діяльність єврейське медико-санітарне товариство з надання безкоштовної допомоги найбільшій частині населення, а також і кустарям [7, с. 81]. Подібне товариство під назвою «Земсо» діяло в Запоріжжі [47, с. 143]. Успішно працювало єврейське товариство «Допомога» в Херсоні [51, с. 129]. Усе це призводило до певного поліпшення правового та економічного стану кустарів та ремісників, у першу чергу її найбільшій частині. Це відобразилося і на становищі кустарної промисловості, яка підносилася доволі динамічно.

Так як, серед кустарів міст південної України являлися найбільшій частині євреї, то справам розвитку кустарно-ремісничої промисловості немало уваги надавали окрбюро національних меншостей та єврейські секції окрпарткомів. Запроваджено систематичне проведення окружних та міських конференцій євреїв-кустарів. Одеським окрвиконкомом була проведена одна з цих конференцій, на ній було заслухано дві доповіді: перша – керівника Голоvbюро єврейських секцій при ЦК КП(б)У про проведення національної політики в республіці, а друга – Беленького, голови Кустпромсоюзу, про економічне становище кустарів округу [51, с. 118].

У 20-ті рр. ХХ століття багато уваги приділялось притягненню євреїв до хліборобства. Річ у тім, що «межа осілості», яка існувала до революції призводила до утворення немалої маси єврейського населення у містах та містечках, яка у зв'язку з проведеними соціально-економічними перетвореннями, витіснялась із звичних для неї

господарських «ніш» [38, с. 132]. Щоб знайти вихід із такого становища, влада обрала переселити колишніх ремісників і торговців на їх землю.

1924 рік – був першим роком планового переселення, яке проводилось виключно зі ініціативи держави. Щоб скоординувати діяльність багатьох відомств, які займалися проблемами переселення, було створено спеціальний комітет при ВУЦВК– Укркомітет. На підмогу даному державному органу була створена громадська організація – Озет [18, с. 125].

Переселення єврейського населення на територію південного регіону України одержало допомогу таких єврейських закордонних організацій, як Агро-Джойнт, Орт-Фербант, Ікор та ін. Визначальними районами переселення були Херсонський та Криворізький округи.

Усього, станом на 1 січня 1927 року в цілому в Україні налічувалося 107 тис. євреїв, які були зайняті в сільськогосподарському виробництві, що становило 7% єврейських жителів республіки [14, с. 210]. Посівні площі селян-євреїв складали в 1927 році 82,7 тис. га, в 1928 році – 135,4 тис. га і в 1929 році – 143,3 тис. га [26, с. 10].

Відомо, що політика коренізації, окрім господарських та культурних сюжетів, має також і сюжет адміністративно-правовий – утворення і діяльність національних рад і районів. Із 25 національних районів 3 були єврейськими [31, с. 215]: Калініндорфський (1927 р.), Новозлатопольський (1929 р.), Сталіндорфський (1930 р.). У Калініндорфському районі (Херсонський округ) існувало 11 єврейських рад, 39 єврейських колгоспів, в тому числі 26 були переселенськими, із 49 присутніми в районі. До Новозлатопольського району (Запорізький округ) входили 12 старих єврейських колоній і 25 заново створених переселенських пунктів та 9 єврейських сільських рад (з 10 були наявними у районі). У Сталіндорфському районі (Криворізький округ) нараховувалося 10 єврейських (з 23 наявних в районі) сільських рад, 7

старих колоній єврейського населення та 33 нових переселенських селища [33, с. 396].

Початок 1930-х років відзначився початком переселення (а скоріше відпливом) єврейського населення. Загальний відплив єврейського переселенського господарства з національних районів почався ще з 1931 року, а в перші місяці 1932 року він був всеосяжним [8, с. 89]. У зв'язку з такими подіями створювалася загроза дезінтеграції окремих колгоспів та господарський занепад єврейських районів.

Особи, які провадили антирадянську агітацію серед переселенського населення (закликалися від'їжджати), притягалися до кримінальної відповідальності з виселенням на північ, з проведенням політичного процесу[22, с. 251].

Партійним колам запропонували вивчити мотиви від'їздів з переселенських фондів єврейського населення, простежити, щоб правління артіль і сільськогосподарських організацій не давали їм ніяких довідок, а якщо і це не дасть відповідного результату, то притягували їх до кримінальної відповідальності, якщо вони виїжджали, то притягувалися як порушники трудового фронту.

Станом на 1 травня 1932 року до єврейських районів прибуло – 1 712 родин (Калініндорфського – 942 родини, Сталіндорфського – 550, Новозлатопільського – 220), до родин назад повернулося 623 сім'ї(79,5%) Калініндорфський – 470 сімей (50%), Сталіндорфський – 148 (27%), Новозлагодільський – 5 (2,5%) [2, с. 200].

Отже, динаміка осілості єврейського народу в південних регіонах України 20-30 років ХХ століття стовідсотково залежала від суспільно-політичних та економічних факторів.

2.2. Утворення єврейських національних рад та районів на Півдні України

Щоб краще розуміти сучасні відносини, суперечливі процеси, що відбуваються, перспективи їх подальшого розвитку, необхідна науково-достовірна, об'єктивна а також вивірена інформація про національні меншини які проживають на території Півдня України. Такий план буде виокремлювати історію Півдня України з її неоднорідним національним складом. Дослідження минулого Південного краю неможливе без вивчення історії єврейської громади, яка разом з іншими національними меншинами довгий час визначало долю цього регіону, залишило великий вміст матеріальної та духовної культури і досі має вплив на темпи його розвитку. Національно-територіальні одиниці були об'єктом дослідження у міру їх акцентування та організаційного оформлення. Окремим етнічним групам присвячені дослідження О. Обидьонової [35], Л. Польового [37], Б. Чирко [48], М. Шитюк [51]. Сучасні дослідники засвідчують, що «національні адміністративно-територіальні одиниці розбиралися передусім як засіб залучення широких кіл етнічних спільнот до соціалістичного будівництва як опори радянської влади».

«За даними всесоюзного перепису 1926 року в УСРР, окрім українців, проживало близько 5 млн. осіб інших національностей. Найчисельнішими нацменшинами були росіяни, євреї, поляки та німці. Найбільш строкатим у національному відношенні був Південь України, на території якого проживало близько 50 національностей»— описує нам Венгер Н. [41, с. 15].

У березні 1927 року почав функціонувати перший у Радянському Союзі Сейдеменухський національний єврейський район. Його територія, за проектом, була складена з частин Бериславського та Снігірівського районів Херсонщини, центр перебував у колонії Велика Сейдеменуха [11, с. 76].

«До складу району входили 39 єврейських і 8 неєврейських поселень, які з часом зв'язали 8 єврейських національних рад, 1

німецьку та кілька українських»– помічає Гуцало Л.[51, с. 259]. Основа району складалася з 4 єврейських сільськогосподарських колоній Херсонщини з дожовтневим стажем та 22 переселенських висілок, які з'явилися на землях держфонду 1925 року. Дані Бюлетня Народного Комісаріату повідомляють: «У складі району перебували Калініндорфська (2238 осіб), Бобровокутська (831 особа), Фрайлебенська (1157 осіб), Молотовська (878 осіб), Ерштмайська (1652 особи), Львовська (1549 осіб) єврейські сільські ради. 1928 року євреї становили 85,7 % населення району. У районі діяли 4 комітети незаможних селян (569 членів), 17 колективних об'єднань (з яких 3 артіль, 9 машинно-тракторних товариств, 5 товариств спільного обробітку землі), сільгоспкооперація охоплювала 78,7 % господарств, а споживча – 88,8 %» [37, с. 65].

Район згідно з урядовими планами мусив розвиватися як сільськогосподарський багатогалузевий. Упродовж першого переселенського року було закладено культурні та господарські підвалини подальшого розвитку району, завдяки значним капіталовкладенням було створено 9 нових шкіл, семирічка з інтернатом для дітей переселенців, 2 медпункти, 2 сільбуду та дві хати-читальні.[4, с. 17]. Перші кроки до розбудови та розвитку району відбулися на тлі настороженого ставлення окружної влади та значного підвищення антисемітизму українського селянства.

У колонії Сейдеменуха, назву адміністративного центру у 1927 році було змінено на Калініндорф, у 1926 р., населення колонії було 1855 осіб, а 1930 р., 1915 осіб.[48, с. 29]. Тут знаходилася семирічна школа, лікарня (1 лікар, 10 місць), МТС. На початку 1930-х років у районі проживало понад 16 тис. осіб (12916 євреїв, 722 німців, 3492 українців). Із вересня 1930 року район був підпорядкований центральній владі УРСР. На період реорганізації щільність населення в районі складала 23,2

особи/км² (це був найнижчий показник серед нацрайонів), 92,5 % посівів припадало на зернові культури, 1,8 % – технічні культури. Попри непоказні відомості про стан розвитку сільського господарства, район випереджав за темпами колективізації: колективними господарствами займалися 66,2 % господарів у районі. Площа району дорівнювала 502 км². До нього входили: 7 сілрад, у яких на 1 січня 1930 року налічувалося 11657 мешканців, 77,4 % яких становили євреї [35, с. 75]. За минулою класифікацією, район існував як маломісний сільськогосподарський: «без великої промисловості, малих промислових і ремісничих закладів, за даними державних служб, нараховувалося 225 осіб, де загалом трудилися 329 осіб, з яких 27 були найманими робітниками»[37, с. 68]. У районі орудували 40 зернових товариств (2292 члени), 1 скотарсько-молочарське (325 членів), 8 сільськогосподарських споживчих товариств (5886 членів), 20 крамниць, 2 комуни, 34 сільгоспартілі (1942 члени), 6 товариств спільного обробітку землі (42 члени). Радгоспів у районі не було. На 100 осіб дорослого населення припадало 107,3 школярів.

У 1932 році Калініндорфський район увійшов до складу новоутвореної Одеської області. З 13674 мешканців району 11198 були євреями, 71 % з яких становили нові поселенці [12, с. 75]. «Станом на 1 січня 1933 район укладався з 1-ї селищної та 13-х сільських рад, де усього проживали 14359 осіб. 1935 року у районі налічувалося 8 неєврейських і 39 єврейських поселень»– відмічає Горовська Н.[48, с. 28].

Згідно з даними Одеського обкому КП(б)у район увійшов до десятки районів з найвищою смертністю від голодування. Утім за даними Бюлетня Народного Комісаріату освіти ми дізнаємось, що «офіційні документи в розпал голодомору 1932-33 роках в УСРР суперечили його згубні наслідки в районі, зокрема, у постанові

секретаріату ВУЦВК «По доповіді Калініндорфського РВК» від 1 листопада 1933 року зазначалося, що врожайність у районі порівняно з 1932 року підвищилася з 4,2 ц до 8,5 ц, кінське поголів'я зросло на 3,7 %, рогатої худоби – на 2 %, свиней – на 15 %. Вартість трудодня збільшилася з 1-1,5 кг до 8 кг, а в колгоспах «Ройтер Октябрь», «Смидович» – переважила 12 кг». [35, с. 69]. Впродовж голодомору 1932-33 роках в УСРР та й після нього найбільшою проблемою району було незадовільне розгортання переселенської кампанії, що фігурувало на заваді програмам радянської влади з рішенням «єврейського питання» [51, с. 257].

Згідно з постановою ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Одеської області» від 17 лютого 1935 за рахунок приєднання Ново-Гнеднівської сільради Снігурівського району, район збільшив свою територію. «Станом на 15 грудня 1935 площа району рівнялася 860,2 км²» – доносить до нас Бєлий Д.В. [4, с. 18]. Наприкінці серпня 1936 року район збільшився шляхом включення селищ Червоно-Любецьке, Заповіт та Полтавка Мар'янівської сільради Снігурівського району.

У 1937 році було передано район Миколаївській області, яка недавно утворилась. 26-27 грудня 1937 р. проходили численні мітинги та святковий пленум райвиконкому з моменту десятої річниці створення національного району, які посвідчили «торжество лєнінської національної політики в УРСР» [41, с. 16].

Згідно з даними 1938 року, площа району збільшилась до 0,9 тис. км², а кількість сільрад – до 13. У місцевій пресі звеличувався як зразок втілення планів ВКП(б) із колективізації сільського господарства.

Попри репресії наприкінці 1930-х років, жертвами яких були видатні місцеві постаті (зокрема, секретарі райкому КП(б)У. Лезман і Абрам, голова райвиконкому Бабичев, завідувач земельного відділу Сигал, директор МТС Мільштейн, редактор районної газети Мендель),

район не ліквідовувався, як національний у законодавчому порядку[51, с. 255]. Протягом 1939-1941 років повноцінно працював і удосконалювався як адміністративно-територіальна одиниця. Станом на 1 травня 1940 р. площа району являла 0,9 тис. км². У ньому налічувалося 13 сілрад[11, с. 77].

Таким чином, наприкінці 30-х років ХХ століття відбулася ліквідація національних районів та сілрад, тому припинялося функціонування системи національного районування як на території Півдня України, так і по всій республіці.

2.3. Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України у 1920 – 1930 рр.

У 20-30-х рр. ХХ ст. у містах Південної України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Судаку, Керчі відбулося формування багаточисленних єврейських общин. Основними регіонами єврейського аграрного переселення в Україні стали Херсонський, Криворізький, Маріупольський, Запорізький, Мелітопольський округи. Варто відмітити, що у таких містах щільного поселення євреїв було необхідно створювати адміністративно-територіальні одиниці, які б піклувалися про справи та потреби переселенців. Тому у південній частині України було сформовано ряд єврейських національних сілрад і три національні райони: Калініндорфський, Сталіндорфський та Новозлатопільський [26, с.30].

Переселення євреїв у південні регіони України не було турботою влади про соціальний захист та піднесення єврейського хліборобства. Такий процес переселення був примусовим і докладав соціальне напруження у коло місцевих жителів, українського та російського селянства, навіював загальне незадоволення зі сторін самих євреїв.

У 20-30-х рр. ХХ ст. українське єврейство було практично знищеним. Велика кількість євреїв були перетягнутими із маленьких

містечок у великі міста на основі відсутності робочої сили, вслід демобілізаційним процесам [10, с. 413]. Значний удар по єврейському населенню нанесла варварська політика вищої власті у всій прифронтовій південно-західній смузі.

Великих страждань єврейському населенню України принесла громадянська війна, до нього застосовувалися форми організованого насильства подібні масовим погромам. Єврейське населення грабували, вбивали всі ворогуючі сторони – білогвардійці, українські війська та радянські більшовики. Від мародерства та вбивств страждало селяни у єврейських колоніях на Півдні України. Бойові дії, що проходили в південних регіонах України тривали протягом 1921 р., і це не могло не позначитися на кількості погромів, трибуналів, контрибуцій на користь військ. Так, дві найбільші колонії Гуляйпільського повіту Трудолюбівка і Нечаївка були ліквідовані махновськими частинами, чисельність людей скоротилась більше ніж на 8 тис. чоловік [2, с. 202]. Території їх земельної власності швидко зменшилися, господарська діяльність занепала, житловий фонд було розруйновано на 80 %. Це призводило до розповсюдження серед євреїв емігрантського настрою, на спад це пішло тільки у другій половині 1920-х років [2, с. 204]. За звітом Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, єврейські сільськогосподарські колонії Півдня України та Криму втратили 24 % населення, 70 % коней, 57 % корів, було зруйновано 19 % різного роду будівель [18, с. 127].

Початок 1920-х рр., в Миколаївській, Катеринославській, Донецькій і Запорізькій губернії відзначився існуванням 35 єврейських сільськогосподарських колоній в яких проживало близько 100 тисяч чоловік [28, с. 409]. Зайнятість в сільському господарстві приносила євреям невисокі доходи. До того ж, існувала заборона царського уряду надавати євреям землю для змоги вести сільське господарство. Отож

переселення євреїв на Південну Україну для заняття сільським господарством не було власною волею для населення єврейських містечок України. Та, не дивлячись на неприбутковість заняття сільським господарством, це була гарна можливість для єврейського чоловіка вирватися з відсталого місця проживання. Деякі намагалися за допомогою роботи у сільському господарстві і переселення на південну частину, змінити свій соціальний статус. Єврейські переселенці потрапивши до іншої категорії поволі відкидали заняття сільським господарством та заселяли промислові губернські міста. Там вони могли повертатись до свого традиційного заняття посередницькою торгівлею та ремеслом. Повільно в містах Півдні України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Судаку, Керчі сформувалося багато єврейських общин. У 1917 році у 19 єврейських землеробських колоніях Херсонського повіту мешкали 26138 осіб, а тільки в одному Херсоні станом на 1920 рік проживало 27613 євреїв. У місті діяли двадцять три синагоги та молитовних будинки [48, с. 138].

Перед початком Першої світової війни євреям з деяких районів смуги осілості знову дозволили жити в селах і вести сільське господарство. Весною 1914 р. в Україні нараховувалося 27 єврейських сільськогосподарських колоній, де проживало близько 23 тисячі чоловік [47, с. 142].

Перша світова війна та погроми періоду української національної революції нанесли болючий удар по єврейському землеробству. Грабунок колоній військовими формуваннями різних ворогуючих сторін, призвів до занепаду, а подекуди і знищенню колоній. Так, колонії Нечаївка і Трудюлюбівка Катеринославської губернії були знищені вщент [46, с. 62].

За період 1914–1920 рр. чисельність євреїв-землеробів скоротилася з 52 до 35 тис. чоловік, а частина землі, що оброблялася ними, становила

лише 75 тис. десятин. Тобто, якщо порівнювати з 1917 р., кількість єврейського сільськогосподарського населення скоротилась на 17 тис. чоловік, а земля, яку вони оброблювали – на 24 тис[30, с. 65]. З 7582 єврейських господарств, які існували на ті часи, лише 6651 мали свої будинки, отже 930 господарств та їх власники не мали власного житла. Поширювалась значна бідність. Станом на 1922 р., у 50 % єврейських господарств не було корів, з 11 до 36 % господарств не було робочої худоби, лише 5 % були заможними. За даними Я. Кантора « із 758 господарств Херсонської та Маріупольської округи були посівними лише 544 (86,3 %), а 138 – зовсім не засівалися» [23, с. 7].

Протягом 1925 – 1926 рр. для євреїв-переселенців з Київщини, Волині, Полтавщини, Чернігівщини та Поділля виділили 30 десятин земельних угідь, які були розраховані на 8 347 господарств[7, с. 85]. Визначальними регіонами аграрного єврейського переселення на Україні стали Херсонський, Криворізький, Маріупольський, Запорозький та Мелітопольський округ, де було створено Новозлатопільський, Сталіндорфський та Калініндорфський єврейські національні райони та більшість єврейських національних сільських рад. У 1923 -1926 році кількість євреїв-землеробів в Україні зросла з 56 до 107 тисяч чоловік, значить майже вдвічі і становило 7% єврейського населення України [16, с. 120]. До 1930 року число євреїв-землеробів в Україні зросло до 145 тисяч чоловік (8,7 % єврейського населення республіки). Вже в той час в Україні була найвища в Європі концентрація єврейського населення землеробів[9, с. 37].

У 30-ті рр. проходив процес виселення єврейського населення, передусім, щоб заселити землі Півдня України та розвинути на них сільське господарство[33, с. 397].

Згідно даним Одеського обкому партії, у березні 1933 р. між десятима районами з найвищою смертністю від голоду був

Калініндорфський район; тільки в с. Штерндор за офіційними даними від голоду померли 30 чоловік. Закордонні організації, серед яких у Львові був створений Єврейський комітет з допомоги голодуючим єврейському та неєврейському населенню на території України, через протистояння влади не пощастило зробити нічого істотного. Власті СРСР не дозволяли іноземним делегаціям, зокрема представникам Агро-Джойнту відвідувати українські села.

Найтяжче голодування серед єврейського населення на Півдні України вдалося зафіксувати в північних районах Миколаївської області. Це території сучасних Первомайського, Арбузинського й Кривоозерського районів. Вже з березня 1933 р. М. Хатаєвич– Секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У повідомляв ЦК КП(б)У про те, що в Сталіндорфському районі виявили доволі багато інцидентів голодної смерті [23, с. 316].

Загалом, висвітлення основних проблем соціально-економічного життя єврейського населення в умовах НЕПу, та під час колективізації, у роботах політичних таборів позначалося упередженістю та односторонністю, підпорядковувалося не цілі адекватного відбиття соціально-економічних питань етнічних меншин та їх вирішенню, а підтвердженню істинних політичних теорій, чи політичній кон'юнктурі[22, с. 214]. Хоч як фрагментарно й упереджено не висвітлювалися соціально-економічні сюжети, вони вказували на те, що земельне питання в селянсько-аграрній країні, якою являлася на той час Південна Україна, попри всі соціально-економічні трансформації більшовиків, лишалося найпотужнішим генератором міжнаціональних суперечностей між її етнічними складовими.

В міру збільшення ритмів соціально-економічних перетворень у країні, і в наслідку масового розвалу в період громадянської війни та інтервенції, єврейське населення послідовно вилучалося із традиційної

для неї діяльності. (ремісники та дрібні торговці). У квітні 1923 р. пройшов XII з'їзд РКП(б), який повідомив про політику коренізації, здійснення якої в Україні було два чітко виражених плани: перший – пов'язувався із впровадженням української мови в функціонуванні державного апарату та громадських товариств республіки, а інший(другий) – із утворенням необхідних установ для повного розвитку національних меншостей. Перший план політики коренізації одержав у той період назву "українізація". Знаний державний діяч тих часів В.П.Затонський так висвітлював значення даної політики: «партія за українізацію, але разом з тим вона і "проти лозунгу дерусифікації в розумінні розриву будь-яких зв'язків з культурною російською», також «партія – проти штучної євреїзації (свого роду культурного гетто)» [17].

Політика коренізації впроваджувала ще й свій другий план, який пов'язаний з розвитком мови та культури національних меншин, які жили в Україні. Мають вірну думку автори підручника "Історія України" (Львів, 1996), висвітлюючи, що «українізація не означала примусової денаціоналізації меншин, навпаки, вона супроводжувалася створенням найсприятливіших умов для їх розвитку», в ті часи звичайно, і для єврейства, яке проживало на території України.

У середині 20-х років все населення України становило – 21680,2 (100%) тис. осіб. Українське населення –16616,9 тис. осіб (76,6%), євреї – 1674,3 тис. осіб (7,7%), росіяни–2118,6 тис. осіб (10,1%). Якщо розглядати південноукраїнський регіон, зокрема Катеринославську губернію в тому числі і Олександрівський повіт, то динаміка національного складу населення була така: українці – в Катеринославській губ.-68,9% в Олександрівському-повіті.85,5% , росіяни – в Катеринославській губ–17, 3% в Олександрівському повіті5–8%, євреї – в Катеринославській губернії–4,7% в Олександрівському повіті5–,2%, німці – в Катеринославській губернії –повіті–5,3%, поляки

– в Катеринославській губернії 0–,6%, в Олександрівському повіті – 0,11% [34, с.69]

Виходячи з цього можна зрозуміти, що питома вага єврейського населення і в Катеринославській губернії, і в Олександрівському повіті зокрема була значно нижчою за середню українську.

У вересні 1926 р. Голоvbюро єврейських секцій при ЦК КП(б)У уважно продивилось стан справ у сільські місця переселення, а пленум Укркомзета, який проходив у листопаді того ж року, обговорив підсумки переселення 1925-1926 рр. Серед них відзначалося «прибуття переселенців на місця осідання, що складало 80,2% від числа зарахованих по виданих нарядах ; кількість єврейських сімей, які провели сівбу весною 1926 р. по відношенню до загального числа зарахованих становила у Криворізькому окрузі – 70,7%, Херсонському – 83,9%» [22, с.38].

Отже, протягом 20-30-х років ХХ століття єврейство Півдня України підпадали під вплив державної політики, вони відчули заходи, направлені на коренізацію етнічних груп, обмеження в політичних правах, передусім– право голосу, примусові хлібозаготівлі. Не виявилися рідкісними і репресивні дії проти представників єврейського громади, яких звинувачували в антирадянській ворожій діяльності.

2.4. Єврейська громадська ініціатива у 20-х рр. ХХ ст.

У 1920-1930-х роках єврейський громадський рух на території Півдня України досяг в організаційному та якісному плані найвищого розвитку. В українських землях сформувалась система різнопланових громадських організацій, добровільних товариств, які своїм існуванням та діяльністю забезпечували єврейському етносу збереження власної політико-соціальної та культурно-релігійної ідентичності [46, с. 69].

Компартійні органи на початку 1920-х рр. намагалися перетворити єврейські міжнародні товариства у підконтрольні організації, які втратили б статус самостійного політичного гравця в єврейському середовищі України. Тому в зазначений період непоодинокими були випадки застосування проти них методів революційної законності, адміністративного та кримінального переслідування.

Ліквідовуючи єврейські національні громадські об'єднання, компартійні органи на їх місці створювали «сурогат» у вигляді організацій, які з моменту реєстрації перебували під жорстким партійним контролем, та намагалися залучити євреїв до участі у цих громадських утвореннях. Це стосувалося єврейських кооперативів, масових добровільних товариств та профспілок.

Суттєвим чинником, що стимулював інституалізацію єврейського громадського руху, був благодійно-філантропічний рух. Цей рух за створення загально-єврейських соціально-реабілітаційних організацій, мав окремий, небажаний для правлячої еліти аспект. Адже в багатьох випадках спонукальним мотивом до організації соціально-реабілітаційних інституцій виступало незадоволення євреїв своїм політико-соціальним та культурно-релігійним становищем. Рух підривав основи ідеологічного імперського постулату про прагнення євреїв до православ'я та асиміляції з титульною нацією [12, с. 34]. Єврейські товариства соціального спрямування, на відміну від німецьких та польських активізувалися для допомоги єврейському населенню окупованих та тилкових територій.

У 1920-1930-х роках на території України сформувалась стійка та впливова система єврейських благодійних товариств, яких підтримували представники різних верств населення. Товариства допомагали утримувати найбільш нужденні групи єврейського населення: вдів, сиріт, постраждалих від погромів, стихійних лих, інвалідів, нужденних

єврейських студентів та учнів, осіб похилого віку. При цьому необхідно зазначити глибоку раціоналістичність єврейської філантропії, зумовлену необхідністю надавати допомогу значній кількості юдеїв. Єврейський філантропічний рух найбільшого свого розвитку набув на початку 20-х років ХХ століття. На той час у кожному повіті, де існували єврейські громади, функціонували національні філантропічні товариства [7, с. 20].

Російський уряд втручався у розвиток єврейського громадського руху, законодавчо обмежував сферу роботи товариств, контролював їхній склад та фінансові надходження. Але все одно, це не змогло завадити формуванню мережі національно орієнтованих об'єднань та представництв загальноімперських товариств, відомих не тільки своєю доброчинністю, але і розбудовою національно-культурного життя єврейських громад. Члени філантропічних товариств активно підтримували ініціативу розвитку системи освіти, діяльності комітетів і комісій з покращення культурного життя.

У 1920-1930-х роках ознаменувались розмахом єврейської громадської та приватної доброчинності, в яку активно включались заможні євреї – підприємці, банкіри та купці. Вони брали участь у різних формах благодійної громадської ініціативи, надаючи підтримку найменш соціально захищеним верствам населення [7, с. 83]. Їх допомога мала різноманітні прояви: від заснування добровільних філантропічних товариств і участі в них до проведення разових доброчинних акцій.

Головними напрямками діяльності різних типів громадських об'єднань у єврейському середовищі України були соціально-економічна, культурно-освітня реабілітація єврейських біженців і виселенців, а також допомога погромленим та постраждалим від збройних протистоянь періоду початку 1920 р. [48, с. 220]

Серед військових чиновників і представників інших груп населення почали проявлятися сформовані раніше стереотипи, які мали форму як побутового, так і державного антисемітизму. Антисемітизм став ніби виправданням державного втручання в життя громади та формування однорідного «населення» без будь-яких національних особливостей. Євреям приписувались жадібність, егоїстичність та продажність. Їх звинувачували у відсутності патріотизму, небажанні бути лояльними до влади, а також у наполегливому прагненні зберегти власну національно-релігійну ідентичність. Це спричинило застосування до євреїв, як до нелояльного населення репресивних заходів у вигляді масових депортацій і виселень, що розпочалися ще на початку війни [23, с. 212]. Виселення і депортації, що проводились на окупованих територіях, були одними із перших в історії широкомасштабним переселенням іноземних підданих в Європі.

Встановлено, що процес переміщення єврейських біженців в перші місяці війни і проблема правових обмежень євреїв, актуалізована царським режимом, спричинила підйом соціальної активності єврейських общин. Громадські активісти розпочали кампанії, спрямовані на організацію допомоги переміщеним і депортованим євреям [25, с. 315]. Це спричинило нову хвилю зростання національної свідомості і згуртування єврейського населення південної території України та появи різноманітних загальноімперських і місцевих громадських об'єднань допомоги постраждалим від війни.

Діяльність єврейських благодійних товариств на українських землях у 1920-ті роки, насамперед тісно пов'язана з єврейськими промисловцями та національною інтелігенцією, які жертвували на нужденного єврейського населення значні суми. Громадська єврейська гуманітарна ініціатива стала важливою складовою у вирішенні їх нагальних проблем та стала яскравим прикладом згуртування єврейської

громади у кризові періоди новітньої історії українського єврейства. Досвід такої діяльності яскраво продемонстрував переваги громадської ініціативи у порівнянні з недолугим бюрократичним державним апаратом [46, с. 71].

Більшовики, прагнучи поставити українське єврейство під державний контроль, вели непримиренну боротьбу з традиційними єврейськими громадськими об'єднаннями та сіоністським рухом, оголосивши їх ворожими радянській владі буржуазно-націоналістичними організаціями.

Спроби єврейської громади створити власну систему громадських об'єднань та інтегрувати її в політичну систему радянської держави «диктатури пролетаріату», завершилися її ліквідацією [10, с. 412]. Сама ідея створення національних громадських об'єднань зіштовхнулася із настороженістю та ворожістю компартійного керівництва. Незважаючи на демонстрацію єврейською громадськістю своєї лояльності до влади, готовності йти на відповідні компроміси (введення до правлінь комуністів і представників влади, повна звітність, граничне обмеження повноважень), компартійні органи вже в перші роки свого існування висловили однозначну позицію – неприпустимість існування будь-яких національних громадських об'єднань, за виключенням тих, які були продовженням партійно-владної вертикалі. Протягом 1920-х рр. органи державної влади провадили активну боротьбу з національним рухом єврей на території Української СРР. Для здійснення репресивно-каральних та агітаційних заходів влада використовувала різні методи – від відкритих арештів до прихованої пропагандистської роботи більшовицькими громадськими організаціями по знищенню соціальної бази діяльності єврейських партій [53, с. 20]. Можна припустити, що компартійні органи, починаючи з другої половини 1920-х рр., проводили на єврейських громадських активістах своєрідний експеримент по

придушенню інакомислення. Діяльність влади, спрямована проти ідеології сіоністського руху, його закордонних контактів, стала зразком технології знищення інших небільшовицьких організацій та рухів на території Радянського Союзу.

У 1920-ті рр. в Україні досяг певних успіхів альтернативний комсомольський молодіжний єврейський рух [30, с. 72]. Його характерною рисою в цей період була різноплановість та надзвичайно строкатий членський актив. Єврейські організації були найчисленнішими і найвпливовішими з небільшовицьких національних молодіжних організацій. Вони будувалися на таких же організаційних основах, що й комсомол. Існували первісні джерела, районні та обласні комітети з організаційними, економічними, дитячими та іншими відділами. Актив сіоністських організацій був краще забезпечений агітаційною продукцією та коштами і працював значно продуктивніше, ніж комсомольський. Сіоністські молодіжні організації активно боролись за молодіжну аудиторію. Єврейську молодь та підлітків притягував зовнішній антураж і атрибутика сіоністських організацій, можливість цікаво провести власне дозвілля [9, с. 30]. У подальшому активісти поступово залучались старшими товаришами до соціально-політичної діяльності – маніфестацій, розклеювання листівок, розповсюдження нелегальної літератури тощо.

Отже, у 1920-х роках єврейські громадські об'єднання соціально-реабілітаційного, культурно-релігійного та медико-санітарного типу являли собою сукупність різноманітних організацій, діяльність яких так чи інакше стосувалась благодійництва.

РОЗДІЛ III

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

3.1. Культурно-освітні заклади єврейського населення

На території Півдня України завжди жили люди багатьох національностей. Це зумовлювалося її вигідним географічним положенням в центрі Європи, на перехресті шляхів. Разом з українцями тут проживали такі національності як: росіяни, поляки, німці, євреї, молдовани, болгари, греки, татари тощо.

Єврейські школи досить інтенсивно розвивалися на території Півдня України. Спочатку діти здобували початкову освіту, потім середню, а вже після здобували професійну освіту. Учні початкової школи мали велике тижневе навантаження, яке суперечило віковим особливостям їх розвитку, а тому призводило до перевантаження під час навчання. До навчального плану 1933 року початкової єврейської школи увійшла рідна література (ідиш), на вивчення якої в першій і другій групах відводилося по 2 год., у третій – 4 год., а в четвертій – 6 год. Викладання цього предмета узгоджувалося з Наркомосом освіти УСРР.

Значної уваги вітчизняні дослідники приділяють розвитку єврейської освіти, яка розвивалась в рамках політики коренізації і мала три етапи. Перший етап (початок 1920-х років). – ліквідація наслідків громадянської війни і розвиток загальноосвітніх навчальних закладів. Другий етап (1923 – 1927 рр.) – період активного розвитку розгортання ідишизації і активного розвитку системи трудової, професійної єврейської освіти (1923 – 1927 рр.). Третій період – згортання програми розвитку єврейської освіти і ліквідація основних освітніх інститутів.

Попри те, що у 1920 році при Наркомпросі було запроваджено Центральну єврейську секцію, у 1924 році була створена комісія у справах нацменшин, вона займалась і питаннями єврейських шкіл, виданням підручників і літератури єврейською мовою, дослідники зазначають, що точка зору радянської історіографії, яка традиційно вважала період 1920-х років «періодом розквіту єврейської культури», була невиправданою. Загалом радянська політика спрямовувалась на асиміляцію єврейського населення, переслідування єврейської релігії, знищення древньоєврейської мови, а також культури і самобутності єврейського населення.

Підвалини української юдаїки почали закладатися ще у міжвоєнний період(1918-1939 рр.) [39, с. 59]. Перший науково-дослідницький заклад, який спеціалізувався на проблемах єврейської культури та історії була Єврейська історично-археографічна комісія. Створена вона була влітку 1919 р., при Всеукраїнській Академії наук. За той час, що Комісія проіснувала, її співробітникам вдалося зібрати, опрацювати та спромогтися видати вагому кількості архівних матеріалів, більшість матеріалів були зосереджені в Київському Центральному Архіві ім. Антоновича. Дослідження, які проводились Іллею Галантом та його колегами стосувалися історії євреїв на території Київщині, Волині та Поділлі. Визначальним досягненням наукової роботи Комісії були два томи збірника публікацій Комісії, які були видані у 1928-1929 рр., у Києві[19].

Кафедра єврейської культури діяла ще до початку війни у системі Академії наук, її керівником був Йосип Ліберберг. Наостанку 1929 р., Кафедру перетворили на Інститут єврейської пролетарської культури, який проіснував до 1936 року. Зокрема, тут працювало шість відділів (історичний, філологічний, етнографічний, літературний, соціально-економічний та педагогічний) й кілька допоміжних установ, таких як:

«Центральний Архів Єврейської Преси, що одержував близько 400 видань з юдаїки з усього світу (передусім з європейських країн, США, Латинської Америки); Єврейська Наукова Бібліотека з фондом понад 60 тис. томів; Музей Єврейської Сучасності. Станом на 1934 р. в Інституті працювало понад 100 співробітників, а директором був Нахум Штіф, видатний єврейський філолог – міжнародного центру вивчення їдишистської культури, який до Другої світової війни (1925-1939) знаходився у Вільно, а після війни продовжив роботу в Нью-Йорку»¹¹, с. 35].

ІЄПКУ на поч. 1936 р. був закритий, причиною цього було розгортання Сталінського терору (частину співробітників було заарештовано і звинуватили у троцькізмі). Але вже наприкінці того 1936 р. Інститут функціонував у скороченому виді, поновлений під назвою Кабінету єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР; головою став видатний єврейський філолог, член-кореспондент АН УРСР Елі Співак[9, с. 37]. Проблеми Кабінету були звужені до вивчення питань єврейської літературної мови, перекладу, граматики та лексикології.

У міжвоєний період юдаїкою окрім згаданих інституцій також займалися Музей ім. Менделе Мойхер-Сфорима Одеси, відділ єврейства Київського обласного історичного архіву, Єврейська академічна бібліотека в Одесі, Центральна єврейська бібліотека ім. М. Вінчевського в м. Київ, відділ єврейської літератури, який проіснував з 1929р., по 1940 р., і нараховував 250 тис. назв[48, с. 225].

На західноукраїнській частині впродовж 1918-1939 рр. єврейські студії збиралися здебільшого у Львові, саме він був центром єврейської освіти, культури, літератури, такими мовами: іврит, їдиш, польська мова (одні єврейські періодичні видання тут виходили упродовж 1930-х років). Серед інституцій у Львові, які займалися дослідженням

їдишкайт, слід відмітити Єврейський народний університет ім. А. Ейнштейна, товариства «Тарбут» та «Культур-ліга», Єврейський педагогічний інститут, Львівську єврейську бібліотеку, Музей єврейської історії та етнографії Максиміліана Гольдштейна, заснований 1934 року [43, с. 123]. Жителем Львова був і один з найвідоміших дослідників з історії ашкеназійського (східноєвропейського) єврейства у період Середніх віків та Раннього Модерну Меїр Балабан (загинув 1942 р. у Варшавському гетто).

Центр культурного життя єврейської громади на Півдні України у 1920–30-ті роки був в Одесі. Відкривалися національні видавництва та створювалися мережі культурно-освітніх закладів, саме це дало поштовх для розвитку національної культури і мистецтва. «В період піднесення політики коренізації зростали потреби етнічного населення в поширенні видань технічної, художньої, сільськогосподарської літератури рідними мовами. Через неможливе задоволення потреб всієї громади вказаною літературою, на південноукраїнській частині створювалися національні бібліотеки і нацменівські відділи при округових бібліотеках»[3]. За даними, на 1 січня 1927 року, всього на Україні існувало 118 єврейських бібліотек [43, с.123].

Величезну роль мала робота Одеської єврейської академічної бібліотеки імені Менделе Мойхер Сфорим, саме вона в середині 1920-х років являлась першочерговим єврейським книгосховищем в Україні. Заснована бібліотека була на базі бібліотеки минулого єврейського Товариства поширення освіти. Туди включалися приватні зібрання книг Д. Когана, Горенштейна, Франкфельда та інших. Дана бібліотека виражала собою невичерпний скарб матеріалів та документів з історії, культури та релігії єврейського населення. Відділи філологічних і літературно-історичних знань єврейської мови були тут представлені досить об'єктивно. Іноземний відділ «Юдаїка» був добре підібраний.

Велика кількість рідкісних видань єврейських типографій Падуї, Амстердаму, Відня, Константинополя також існувала при бібліотеці.[6]. Єврейський відділ «Ідиш», в якому налічувалася більше ніж 2000 примірників був відкритий при бібліотеці у 1923 році. Читачів у бібліотеці було більше ніж 150 чоловік, а загальна кількість книг складала 25 тисяч. Єврейська академічна бібліотека у 1920-ті роки обслуговувала 8 трудових шкіл, де навчалася 3500 учнів, 2 школи лікнепу і мала три пересувні бібліотеки. Бібліотекою завідував О.Д. Ієрасалімський. Єврейська академічна бібліотека проводила педагогічну і наукову підготовку єврейських слухачів Інституту народної освіти в Одесі і педагогічного єврейського технікуму. Вона складала три пересувні бібліотеки для колоній Ново-Полтавка, Романівка, і Доброє. У Всеукраїнському Товаристві сприяння єврейській культурі «Гезкульт», та єврейському кооперативному видавництві «Культур-Ліга», в 1928 році розпочався друк видань спеціальної серії книжок – «Єврейські письменники», у зв'язку з розповсюдженням та популяризуванням серед єврейської пролетарської громадськості літератури рідною мовою. Загалом, особливою рисою цього періоду було розмаїття літературних напрямів, а також виникнення і розпад численних письменницьких груп. Центр єврейської культури, мовою ідиш в 1920-ті роки був в м. Одеса. У багатьох державних закладах ідиш був визнаний офіційною мовою. У даний період уже сформувався гурт місцевих єврейських літераторів, які писали мовою ідиш, серед яких були— Айзик Губерман, Ноте Лурьє, Ханан Воєрман. Кінець 1920-х– початок 1930-х визначався тим, що з бібліотек почали вилучати книги гебрайською мовою (т. зв. “юдаїка”), а ще книги, написані іншими мовами або єврейською «які для маси читачів не потрібні», або були заборонені політосвітою. Такі книги відсилалися на кафедру єврейської культури при ВУАН для проведення дослідження [13]. З фахівців різних спеціальностей створювали комісії,

для перегляду районних бібліотек, щоб вони відбирали матеріал, який на їхню думку був шкідливим або непоторібним. Як правило, відкладали всю літературу XIX століття [3]. Спеціальні відділи, які існували при клубах ім. Карла Маркса, ім. Рози Люксембург і робітничий клуб обслуговували єврейський відділ. [28]. Значна увага політосвітою приділялася раціональному придбання книг спеціальними клубними бібліотеками, тому для того, по всіх клубах організовувалися спеціальні комісії. Також звертали увагу на збільшення мережі пересувних пунктів, які в основному працювали на підприємствах [43, с. 123]. За відомостями 1924 року на території Півдня України існувало всього 10 єврейських читалень і бібліотек, що, звісно, не задовольняло потреби населення [6]. Але були і позитивні моменти, наприклад, майже за два роки, з 1923 по 1925, такі бібліотеки значно поповнювалися книгами. Сільські бібліотеки працювали, як правило, при хатах-читальнях та сільбудах. Зміст книг, який видавався читачам був таким: 62,8% мали сільськогосподарську тематику, 33% — белетристика, 23% — народознавство, 20,7% — політичні вчення. Свідчило це, про те, що єврейські селяни цікавилися в першу чергу—прикладними науками, а точніше книгами по сільському господарству [43, с. 123]. Отже, як висловлювалася політосвіта «... книг, які необхідні робочому читачу там немає, а мається стара дребедень» [6]. А потрібними були книги, звичайно, революційного характеру. Шкільних підручників єврейською мовою не вистачало також. Тому, як правило бібліотеки виписували такі журнали для шкіл: «Ратен білдунг» (журнал для шкіл, дитбудинків, клубів, сільбудів: «Аф ді вегн цу дер папер шул» (часопис для роботи в школі); «Дер Емес» (перейменовано у «Варгайт») газета; «Дер Штерн» (перейменовано у «Зірка») газета; «Ді ідіше шпрах» (журнал); «Дер Ідішер поер» («Єврейський селянин»); «Комфон» (газета); «Комуністіше фон» (газета); «Ком-Штім» («Парт-

преса») та комуністичну літературу.[31,с.269]. Центральна єврейська робітничка комісія в Миколаєві була створена в жовтні 1930 р. при Будинку єврейської культури [6]. В середньому, за день бібліотеку відвідували 20 читачів. Виписувалося для читальні 8 назв газет і 6 журналів. У бібліотеці нараховувалося три з половиною тисячі книжок і двісті п'ятдесят журналів. [31, с. 269]. Рідко, але все ж у читальному залі влаштовували читання бесід чи газет. Та через маленьке приміщення та недостатню кількість обладнання бібліотека не могла проводити нормальну роботу.[6]. За даними 1930 р. в м. Миколаїв працювало 5 єврейських відділень, які знаходилися при бібліотеках.[52, с.348]. Щоб більше популяризувати єврейську літературу, бібліотеки почали проводити конференції для читачів, а також організовували літературні гуртки. [52, с.348].

Окремих єврейських бібліотек в Херсонській окрузі не існувало, створені були лише хати-читальні, книгозбірні при єврейському робітничому клубі. [14].

Труднощі, що були пов'язані не лише з матеріальними потребами, але й не з пристосованими для бібліотек приміщеннями і нестачею літератури єврейською мовою, породжував процес коренізації. Тож уже у середині 1920-х рр., стає зрозуміло, що є нестача висококваліфікованих кадрів (бібліотекарів), які добре розуміють єврейську мову. Навчальні заклади, які знаходились у Харкові, Одесі, Києві та інших містах України надавали національним кадрам переважно середню освіту. Тому загальної освіченості і культури, достатньої теоретичної підготовки, практичного досвіду та широти світогляду їх випускникам не завжди вистачало. У другій половині 1920-х років друкованою єврейською мовою створювалися єврейські видавництва «Шілім-Бух» та «Культур-Ліга», для задоволення потреб населення України, щоправда ці видавництва виявлялися мало

продуктивними [52, с.348]. У червні 1926 р. створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР. Вона мала опікуватися виданням літератури рідною мовою етнічних груп УРСР [52, с.348]. Друковане слово посідало важливе місце в агітаційній, антирелігійній роботі, воно надало можливість комуністичній партії здійснювати активніший вплив на свідомість національних меншин Півдня України. Радянська влада намагалася не допускати негативних явищ, що б могли зашкоджувати проводити їх політику, а також приділяла пильну увагу поширенню кількості назв друкованої літератури рідною мовою національних меншин. Вже у 1930-ті роки почалося насильне згортання всіх проявів єврейської національної культури та громадського життя. На початку 1930-х за ліквідацією «єврейських секцій», слідувало закриття навчальних закладів, бібліотек, клубів.

Таким чином, перестає існувати система єврейської культурно-освітньої діяльності на Півдні України. Культурно-освітні заклади було оголошено осередками “буржуазно-націоналістичного впливу”, а роботу, яку вони проводили, влада визнавали “шкідливою”. У період репресій були фізично знищені більшість діячів національних культур. Враховуючи всі моменти по справам культурно-освітньої діяльності ми не можемо заперечувати позитивних рис в будівництві єврейської культури та освіти Півдня України. Серед них такі позитивні наслідки мала: організація бібліотечної та освітньої діяльності. Хоча поступово комуністична партія підпорядкувала їх діяльність під свої інтереси.

3.2. Мовний та культурний простір єврейської громади

Культура єврейського народу, його традиції і звичаї тисячоліттями були невід’ємні від іудаїзму, який розкривав спосіб життя набожного єврея, його думки і прагнення. А тому ідеологічна боротьба з традиційним способом єврейського життя, яка почалась зразу після встановлення

радянської влади, була спрямована проти єврейської релігії та іврити [15, с. 47].

Найяскравіший період в існуванні літератури їдишем, був період між двома світовими війнами. У цей період відбувається нормування літературної мови, опрацювання норм орфографії, граматики та створення наукової термінології. 20-30-ті роки ХХ ст., були безумовно одними з найважливіших для піднесення культури та літератури на мові їдиш. Їдиш одержав офіційний статус не лише в Біробіджані, але і в єврейських автономних районах, таких як: Новозлатопіль, Ларіндорф, Фрайдорф (південна частина України).

Друга половина 20-х років ознаменувалась набуттям до іврити принципового характеру. Це пов'язувалося із закінченням ходу антирелігійних перетворень у суспільстві та оповіщенням єдиною єврейською мовою їдиш. З-поміж причин боротьби вивчення та поширення іврити була також, та, що дану мову використовували сіоністи, яких переслідувала радянська влада [15, с. 47].

Спалах єврейського відродження на Півдні Україні відбувався після Лютневої революції 1917 р. Саме тоді активізувалось єврейське суспільне життя. У м. Одеса в цей час почали видавати щотижневик «Еврейская мысль», журнали «Палестина» та «Молодая Иудея», щотижневики «Наш голос» та «Рабочий понедельник», газета «Свободный путь». Також почали видаватися газети і журнали на їдиш. Вже тоді Одеса стала основним центром книгодруку на івриті. Активну роботу проводило відновлене видавництво «Мория» та нове «Оманут» («Мистецтво»). Слід зазначити, що саме в єврейській Одесі зародилась література, журналістика майбутньої єврейської держави, саме тут почали писати і видавати книги відродженою давньоєврейською мовою. Але вже у 1920 році почався наступ на сіоністські організації, відбувалися масові арешти членів сіоністських організацій [15, с. 47].

Фігурує стереотип, що коріння їдишу підрубав Голокост, але згасання мови їдиш було зумовлене декількома причинами: секуляризацію єврейського населення, «радянізацією» населення країни цілеспрямованою на винищення мовного та культурного простору національних меншостей на території України, уніфікацією освіти. Унаслідок такої політики з життя єврейського населення відійшла не тільки релігія, а тепер і мова. З середини 1920-х років до країни почали повертатися єврейські письменники, яких приваблювало зростання мережі видавництв, навчальних закладів та наукових центрів мовою їдиш, що давало надію на розвиток культури, зокрема літератури їдишем [23, с. 107]

У 20-х роках піднесення єврейської освіти зазнало вагомих змін. Традиційна освіта зазнавала значного переслідування, водночас почали з'являтися нові типи освіти з єврейським нахилом. Євреї, які проживали території України, в ці роки вперше у своїй історії отримали шанс вільно опановувати освіту за особистим вибором, з іншої сторони, – уся галузь освіти знаходилася під гнітом тоталітарного режиму, керованого комуністичною ідеологією. Це все дало своєрідне віддзеркалення на характер та основні властивості розвитку освіти [23, с. 109]

У 1926 році, у структурі ВУАН була утворена Науково-дослідна кафедра єврейської культури, на чолі якої стояв професор Й. Ліберберг. При ній функціонували: науково-дослідна бібліотека, архів, центральний архів єврейської преси, бібліографічний кабінет. У 1927 р. кафедра випускала науковий часопис “Ді їдише шпрах”, у 1928 році було відкрите її відділення в м. Одеса. У 1929 році кафедру перетворили на науково-дослідний Інститут єврейської пролетарської культури [23, с.109].

Отже період 20-30-х років в південному регіоні України відзначився інтенсивним розвитком єврейської мови. Активно розвивались єврейські

наукові установи, значного здобутку досягла єврейська література написана їдишем.

ВИСНОВКИ

Загальний аналіз історичної літератури з проблем єврейського населення Півдня України 20-30-х рр. ХХ ст. засвідчує наявність розлогої фактологічної бази, створеної зусиллями вітчизняних і зарубіжних учених. Незважаючи на зростання в останні роки обсягу новітньої історичної літератури, багато питань історії єврейських громад України, зокрема, проблема їх участі у національно-культурному будівництві та збереженні національної ідентичності українського єврейства в імперський період та роки формування в Україні комуністично-більшовицького тоталітарного суспільства, так і не знайшли належного висвітлення в історіографії.

Практично повна залежність радянської історіографії від компартійних інструкцій зумовила вульгаризоване зображення історії єврейського населення. Ідеологічні установки, замовчування та перекручування історичних подій обмежували дослідницькі можливості. Причиною нерозробленості багатьох сюжетів досліджуваної тематики є не лише обмеженість джерельної бази й ідеологічні межі, а й, значною мірою, недостатня методологічна озброєність сучасних істориків у вирішенні багаточисельних та масштабних завдань, що виникали в ході наукового пошуку.

Період 1920-1930-х років відзначився значним переселенням єврейського народу на Південь України. Вони дали значний поштовх у розвиток промисловості та сільського господарства. За рахунок планового переселення єврейського населення на південну частину України ними було засновано 162 нових великих і малих сіл. Їх загальна чисельність у регіоні зросла до 186 одиниць.

У містах Півдня України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі сформувались багаточисленні єврейські общини, проте політико-економічний устрій вніс свої корективи в динаміку осілості єврейського народу в південних регіонах України.

Соціально-економічний розвиток мав як позитивний, так і негативний вплив на життя єврейської громади. Позитивний вплив спостерігався у залученні єврейського населення до великого промислового виробництва, а негативний – у репресіях проти єврейської етнічної громади.

Протягом 20-30-х років ХХ століття єврейська спільнота Півдня України підпала під жорсткий вплив державної політики, вони відчули заходи, направлені на коренізацію етнічних груп, обмеження в політичних правах, передусім – право голосу. Не були рідкісними і репресії проти представників єврейської громади, які були звинувачені в антирадянській ворожій діяльності.

Наприкінці 30-х років ХХ століття відбулася ліквідація національних районів та сільрад, отже, переривалося робота системи національного районування як на території Півдня України, так і по всій території республіки.

Єврейським громадським об'єднанням разом із закордонними філантропічними товариствами вдалося створити на Півдні України ряд національних сільськогосподарських кооперативів. Сільськогосподарські колонії надавали можливість єврейському населенню клопотати перед компартійними органами про початок кампанії з аграризації українського єврейства та розпочали в середині 1920-х років переселенський рух у південноукраїнські райони.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. євреї сформували власну систему громадських об'єднань, що активно захищали їх національні інтереси. Функціонування громадських організацій здійснювалось переважно за

рахунок пожертв їх засновників, простих євреїв-обивателів та фінансових надходжень від закордонних єврейських добровільних товариств. Важливу роль у діяльності об'єднань відігравали представники інтелігенції, студентська та учнівська молодь, жіноцтво. Єврейський громадський рух у 1920-ті роки, намагаючись захистити соціально-економічні та політико-культурні права українського єврейства, потрапив під більшовицький державно-владний коток, що протягом 1920-х років знищив усі незалежні від компартійних органів громадські об'єднання.

Загалом, створена компартійними органами мережа єврейських прокомуністичних громадських об'єднань з їх інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження у свідомості українського єврейства ідеї легітимності компартійного режиму і підпорядкування прагматичним завданням ідеологічної обробки єврейського населення із класовими пріоритетами і чітко визначеним пролетарським спрямуванням.

Культурно-освітня діяльність мала позитивні моменти в будівництві єврейської культури і освіти на Півдні України. Проходила активна організація бібліотечної роботи. Але поступово компартія змусила її діяльність підпорядковувати своїм інтересам. Єврейська мова інтенсивно розвивалась разом з культурою. Створювались єврейські наукові установи, майже всю єврейську літературу написано їдишем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Белий Д. В. Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919–1922 рр.) / Д. В. Бєлий // *Архіви України*. – 2003. – № 1-3. – С. 138–146.
- 2.Бойко А. Актові джерела з історії розселення євреїв у Південній Україні / А. Бойко // *Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність: тези до наукової конференції 19-20 листопада 2002 р.* – Запоріжжя, 2002. – С. 198-204.
- 3.Бойко Я.В. Заселення Південної України (60-90-ті роки ХІХ ст.) // *Південна Україна ХVІІІ-ХІХ століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ*. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996.
- 4.Бритченко С. Національна політика в Україні: досвід 20-х – 30-х років / С. Бритченко // *Архіви України*. 2000. № 4. С. 15-18.
- 5.Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1928. – № 26 (113). – С. 14-15.
- 6.Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1928. – Ч. 33(120); 1928. – Ч. 22(109); 1929. – Ч. 18(157); 1929. – Ч. 20(159)
- 7.Венгер Н. Єврейські та менонітські погроми на Півдні України: до питання про типологію за семантику подій 1919 р. / Н. Венгер. – К., 2011. – 150 с.
- 8.Горовская Н. «Еврейский ренесанс» в 20-30-х годах в СССР (Попытка историко-социологического анализа) / Н. Горовская // *Холокауст на Украине и антисемитизм в перспективе*. – Харьков, 2012. – С. 89-102.

9.Гуцало Л. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів / Л. Гуцало // Історія держави. – 2011. – № 10. – С. 28-37.

10.Даниленко В. Боротьба сталінського режиму з «єврейським націоналізмом» в радянській Україні у повоєнний період (1946-1953 рр.) / В. Даниленко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – № 8. – С.411-414.

11.Данильченко О. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х років ХХ ст. / О. Данильченко // Історичні зошити. – 2003. – № 8. – С. 33-36.

12.Данильченко О. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. Данильченко // *Збірник наукових праць: Історія*. 2012. № 7. С. 75-77.

13.ДАХО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1422, арк. 235 б.

14.ДАХО, ф. Р-414, оп. 1, спр. 973, арк. 28.

15. Єлпатьївська В.С. Петріківська О.С. Вивчення юдаїки та ізраїлезнавство в Одесі/ В.С. Єлпатьївська О.С. Петріківська// Вісник ОНУ. – Одеса, 2012. – Випуск 1(7): Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – с. 47.

16.Журба М. Шестикутна зірка над полем: життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття) / М. Журба, В. Доценко. – К., 2009. – 220 с.

17.Затонський В. Дещо про українізацію // Комуніст. – 1927. – 9 січня.

18.Измайлова Л. Отражение компартийной политики в Украине на еврейской семье / Л. Измайлова // Єврейський світ. Альманах. – К., 2004. – С. 120-131.

19.Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: По материалам Центральной ко-миссии по национальным меньшинствам при ВУЦИК. – Харьков, 1927.

20.Казовский Г. Еврейское искусство в России. 1900 – 1948. Этапы истории / Г. Казовский //Советское искусствознание. – 1991. – Вып. 27. – С. 228-254.

21.Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. – Х. : Держвидав України, 1929. – 31 с.

22.Килимник Л. Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919-1926 гг. / Л. Килимник. – Винница, 2003. – 295 с.

23.Козерод О. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921-1929 гг. / О. Козерод. – К., 2002. – 361 с

24.Козерод О. Євреї в Україні 1921-1929: автореф. На здобуття наук. Ступення док. іст. Наук: 07.00.01/ Козерод Олег Віталійович НАН України Інститут політехнічних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: 2009– с. 101-106

25.Котляр Ю. Образование и культура сельского еврейского населения юга Украины в первой трети XX века / Ю. Котляр // Єврейська історія та культура кінця XIX початку XX ст.: збірник матеріалів. – К., 2003. – С. 314-319.

26.Крайзман І. Єврейський громадський комітет для допомоги тим, хто постраждав від погромів / І. Крайзман // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». – Вип.. 4. – К., 2009. – С. 6-67.

27.Лифшиц Ю. Еврейская благотворительность на Украине в первые годы Советской власти (Деятельность Всеукраинского Еврейского общественного Комитета помощи евреям, пострадавшим от погромов) / Ю. Лившиц // Еврейская благотворительность на территории

бывшего СССР. Страницы истории: Сб. научных трудов. – СПб., 1998. – С. 123–148.

28.Любченко В. Чинники формування поглядів на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин / В. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – Вип. 19. – С. 409-410.

29.Малочисленные национальности Юга Украины : история и современность. Тезисы к областной научно-практической конференции 19–20 окт. 1990 г. – Запорожье : ДИВО, 1990. – 121 с.

30.Михайлова А. Обзор документов государственного архива Херсонской области «Еврейское население Херсонского округа в 20-е – начале 30-х гг.»// Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 2004. – С. 69-75.

31.Міронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20– 30-і роки XX століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Миколаїв, 2003. – С. 269.

32.Мосяков В. Главбюро еврейских секций при ЦК КП(б)У и вопросы экономического развития еврейского населения в 20-е годы // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 2004. – С. 162-171.

33.Найман О. Історія євреїв України / О. Найман. – К., 2003. – 468 с.

34.Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965.

35.Обидьонова О. Національні меншини Півдня України в період між двома світовими війнами: історіографія, проблеми / О. Обидьонова // *Збірник наукових праць: Історія*. 2011. № 8. С. 69-77.

36.Орлянський В. Євреї України в 20-30-ті роки XX ст.: соціально-політичний аспект / В. Орлянський. – Запоріжжя, 2000. – 95 с.

37.Польовий Л. Національні меншини в українському селі в умовах колективізації / Л. Польовий // *Український історичний журнал*. 2013. №4/6. С. 64-69.

38.Рабінович Я. На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні / Я. Рабінович. – К., 1998. – 174 с.

39.Розовик О.Д. Переселення єврейського населення на Південь УСРР у 1920-1930-х роках/ О.Д. Розовик// *Науковий вісник Київського національного університету : збірник наукових праць*. – К. – Випуск 100: *Історичні науки*. – с. 58-59.

40.Самарцев І. Євреї в Україні (XIX – початок XX століття: історично-економічний аналіз) / І. Самарцев // *Віче*. – 2013. – № 11. – С. 110-117.

41.Семотюк О. Особливості національно-культурного розвитку етнічних меншостей Півдня України в 20 х – на початку 30-х рр. XX ст. / О. Семотюк // *Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX-XX ст*. 2000. № 6. С.14-18.

42.Симонова А. В. Сионистское движение в советской России (1917 – 20-е годы) : дисс. На стиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Симонова ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1999. – 249 с.

43.Стан і завдання культбудівництва на Україні. – Харків, 1927. – С. 123.

44.Турченко Ф. Питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України / Ф. Турченко // *Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність*. – Ч. III. – Запоріжжя, 2013. – С. 245-249.

45.Финкель А. Х. Еврейское землеустройство в Советском Союзе / А. Х. Финкель. – Х. : ОЗЕТ, 1926. – 62 с.

46.Хонігсман Я. Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. Хонігсман // Український історичний журнал. – 2004. – № 2-3. – С. 66-74.

47.Чечель Б. Білий рух та єврейське населення України: політика і практика / Б. Чечель // Перспективи розвитку сучасної науки. – 2017. – № 9. – С. 142-145.

48.Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30-і роки ХХ століття) / Б. Чирко. – К., 2005. – 325 с.

49.Чирко Б. Національні меншості на Україні у 20-х – на початку 30-х рр.: (огляд документів ЦДАЖР УРСР) / Б. Чирко // *Архіви України*. 2008. № 1. С.28-33.

50.Шайкин И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях / И. Шайкин // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції. – К., 2006. – С. 84-89.

51.Шитюк М. Каральні заходи проти представників національних меншин у південних областях України в 20-30-х роках ХХ ст. / М. Шитюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2015. № 10. С. 254-260.

52.Янко Ю.В. До питання створення національних товариств та їх ролі в дослідженні історико-культурної спадщини національних меншин// Етно-національний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: Тези Міжнародної Науково-практичної конференції. – Київ, Чернівці, 1997. – С. 348.

53.Яшин В. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини ХІХ – початку ХХ століття: монографія / В. Яшин. – Кривий Ріг, 2013. – 410 с.